

УДК 811.161.2'373.611

**СЕМАНТИЧНИЙ ОПИС ПРЕФІКСА ВІД- ЯК ЗАСОБУ ДІЄСЛІВНОГО
ТЕРМІНОТВОРЕННЯ (НА МАТЕРІАЛІ “РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО
СЛОВНИКА” (1924–33))**

Руссу А. О.

У статті шляхом опису дієслівних термінів із префіксом від- у “Російсько-українському словнику” (1924–33) виявлено потенціал відповідної префіксальної морфемі як засобу термінотворення. Простежено вплив радянської мовної політики на систему значень префікса від-, й у зв’язку з цим вказано на важливу роль “Російсько-українського словника” (1924–33) як джерела поповнення української терміносистеми питомими термінами та словотвірними моделями. Ключові слова: дієслівний термін, словотворення, префікс від-, семантика, “Російсько-український словник” (1924–33).

В статье путём описания глагольных терминов с префиксом від- в “Русско-украинском словаре” (1924–33) указан потенциал этой префиксальной морфемы как средства терминообразования. Прослежено влияние советской языковой политики на систему значений префикса від-, и в связи с этим указано важную роль “Русско-украинского словаря” (1924–33) в пополнении украинской терминосистемы собственными терминами и словообразовательными моделями. Ключевые слова: глагольный термин, словообразование, префикс від-, семантика, “Русско-украинский словарь” (1924–33).

By a description the verbal terms with prefix від- in Russian-Ukrainian Dictionary (1924–33), abilities of this morpheme as an element of word formation are developed in the article. The Soviet language politics influence on the system of prefixes meaning is considered, and in this connection it is shown the importance of the Russian-Ukrainian Dictionary (1924–33) for replenishment Ukrainian terminology system with own terms and word-formation models.

Key words: verbal term, world-formation, prefix від-, semantic, Russian-Ukrainian Dictionary (1924–33).

Питань, пов’язаних із семантикою префікса як словотворчого засобу, торкалася значна кількість лінгвістів: Б. Головін, А. Залізник, В. Ільїн, М. Кронгауз, В. Плунгян, В. Русанівський, О. Соколова, К. Вей [1; 2; 3; 6; 8; 9; 10]. Однак праць, які б описували особливості префіксального дієслівного термінотворення на матеріалі української мови, майже не трапляється. Принагідно питання про функціонування префікса як засобу творення термінів у спільній статті досліджують Є. Карпіловська, О. Кочерга та Є. Мейнарович [4, с. 2–6], зосереджуючи увагу на впливі русифікаторської політики Радянського Союзу на префіксальну систему української мови. Дещо докладніше цю проблематику висвітлено в праці О. Кочерги та Г. Ракшанової [5, с. 10–13]. У зв’язку з цим вважаємо актуальним вивчення префіксації як засобу дієслівного термінотворення на різних етапах розвитку української мови, з метою виявити зміни в семантиці префіксальних морфем, що сталися під дією і лінгвальних, і позалінгвальних чинників.

Одним із найпомітніших словників поч. ХХ ст. є “Російсько-український словник” (1924–33) (далі – РУС/1924–33), у якому узагальнено й критично осмислено здобутки не лише перекладної загальномовної лексикографії, а й термінової [7]. Тому доцільно простежити, як у цій праці розв’язано актуальні питання термінознавства, зокрема й на рівні префіксального термінотворення.

У цій статті обмежимося вивченням дієслівних термінів із префіксом **від-**, а саме: на матеріалі РУС/1924–33 опишемо значення афікса, які зреалізовано в термінотворенні. Тобто наша **мета** – проаналізувати дієслова-терміни із префіксом **від-** у РУС/1924–33. Це передбачає розв’язання таких **завдань**: 1) описати значення префікса **від-** як засобу творення термінів; 2) виявити закономірності сполучуваності префікса **від-** із твірними основами; 3) визначити місце РУС/1924–33 як джерела

термінної лексики і моделей термінотворення. Об'єктом дослідження є дієслівні терміни з префіксом *від-*, а предметом – потенціал префікса *від-* як засобу дієслівного термінотворення.

Для опису значень префікса *від-* застосовано модель опису префіксальної семантики, що її запропонував М. Кронгауз [6]. Лінгвіст послуговується поняттям *семантична сітка*, яку розуміє як систему, що складається з окремих конкретних значень, семантичних операцій, правил реалізації значень у тексті та значень вищих рівнів абстракції [6, с. 111]. Така модель містить досить складну систему префіксального аналізу. У межах цього дослідження скласти таку семантичну сітку досить складно, оскільки наш матеріал стосується лише однієї групи лексики: термінної, тому не маємо змоги простежити всі семантичні відтінки, що їх може набувати префіксальна морфема. Однак вдалою вважаємо схему словникового опису семантики префіксів, яку пропонує М. Кронгауз, оскільки вона дає змогу не лише виявити значення префікса, а й вказати синтаксичні властивості відповідних префіксальних дієслів.

Услід за М. Кронгаузом, А. Залізняк під значенням префікса розуміємо спільну частину значення для певної групи дієслів (дієслівного ряду) із однією префіксальною морфемою, яка може бути виявлена неформально і не обов'язково мусить вичленюватися з тлумачень префіксальних лексем [3, с. 71–72]. Зважаючи на це, було виокремлено такі значення префікса *від-* у РУС/1924–33:

1. “Рух від певної точки”

Дієслівний ряд: *відблис(к)увати / відблиснути, відбивати / відбити, відвертати / відвернути в інший бік, відвивати / відвинути, віддавати / віддати світ, віддзеркалювати / віддзеркалити, відкидати / відкинути, відсвічувати / відсвітити, одвести курок.*

Приклади. Місяць *відбиває* від себе сонячний світ [7, с. 2205].

Тлумачення. W[н.в.] спрямовує / спрямував X[з.в.] від об'єкта Y[р.в.]; W[н.в.] віддаляється / віддалився від об'єкта Y[р.в.].

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.], *від* + Y[р.в.] – для перехідних дієслів; W[н.в.], *від* + Y[р.в.] – для неперехідних дієслів.

Коментар. У цьому випадку йдеться про ненаправлений рух, оскільки не передбачено вказівки на кінцевий пункт руху.

Просторове значення “рух від певної точки” може трансформуватися в часове й позначати “віддалення / віддалення певної дії в часі”, як-от: *відсувати / відсунути термін, відсунути виплату, відтермінувати / відтермінувати.*

Дієслівний ряд: *відвозити / відвезти, відлітати / відлетіти, відпливати / відпливти / відплинути.*

Приклади. Птиці у вирій *відлетіли* [7, с. 2205].

Тлумачення. W[н.в.] спрямовує / спрямував X[з.в.] з / від об'єкта Y[р.в.] у місце Z [р.в.]; W[н.в.] прямує / дістався з / від точки Y[р.в.] у місце Z [р.в.].

Модель керування: W[н.в.], X[з.в.], з / *від* + Y[р.в.], *до* + Z [р.в.] – для перехідних дієслів; W[н.в.], з / *від* + Y[р.в.], *до* + Z [р.в.] – для неперехідних дієслів.

1.2. “Від'єднування / від'єднання”

Уважаємо, що це значення споріднене з попереднім, оскільки воно передбачає наявність семантики “рух від певної точки”.

Дієслівний ряд: *відгивати / відгнати, відкипати / відкипіти, відклепати, відклеювати / відклеїти, відломлювати / відламати що від чого, відлютовувати / відлютувати, відпалювати / відпалити, відпікати / відпекти, відпорювати / відпороти, відсушувати / відсушити, відтинати ушкоджений або заражений орган, відшивати / вішити.*

Приклади. Академії надається право набувати, *відчужувати*, заставляти рухоме й нерухоме майно [7, с. 2276]; Кора від осокора *відлустується* [7, с. 2225].

Тлумачення. W[н.в.] від'єднує / від'єднав X[з.в.] від Y[р.в.]; W[н.в.] від'єднується / від'єднався від Y [р.в.].

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.], Y[р.в.] – перехідні дієслова; W[н.в.], Y[р.в.] – неперехідні дієслова.

Тлумачення. Значення “від'єднування / від'єднання від чого-небудь” набувають лексеми, твірні основи яких позначають: 1) деструктивну дію (*гнити, різати, чавити*); 2) зміну стану об'єкта, пов'язану із самочинним процесом чи дією на об'єкт

іззовні (*кипіти, сушити*); 3) виробничу діяльність: антонімами до таких лексем зазвичай виступають слова із морфемою **за-** (*клепати, лютувати*).

Значення “відділяння / відділення чого-небудь” може трансформуватися й указувати на зникнення певної ознаки, наприклад, *відбарвляти / відбарвити*. Більшість із таких лексем мають додаткову семантику “повертання / повернення до попереднього стану”: *відтавати / відтанути, відмерзати / відмерзнути*. Їх проаналізуємо далі в межах відповідного дієслівного ряду.

Деякі лексеми можуть мати дещо відмінну модель керування, а саме: об’єкт, від якого від’єднують що-небудь, виражено іменником у давальному відмінку. Йдеться про дію, спрямовану від’єднати що-небудь, унаслідок застосування сили. Зазвичай її застосовують до істоти. Пор.: *відгнічувати / відгнітити кому що, віддавлювати / віддаввити кому що, віддушувати кому що*.

У юридичній термінології дієслова із цим значенням метафоризуються й позначають відокремлення чого-небудь від майна особи, наприклад, *відчужувати й віжчужати / відчужити*.

Дієслівний ряд: *відкреслювати / відкреслити, відлічувати / відлічити що від чого, відмірювати й відміряти / відміряти, відраховувати / відрахувати, відсортувувати / відсортувати, відтінювати / відтінити, відтушовувати / відтушовувати, відціджувати / відціджити*.

Приклади. Уряд силкується **відокремити** культурні класи від народніх мас [7, с. 2093]; Людність теперішньої України раз-у-раз **одмежовувала** себе од інших народів [7, с. 2093].

Глумачення. W[н.в.] відмежовує / відмежував частину X[з.в.] від цілого Y[р.в.].

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.], **від** + Y[р.в.].

2. “Остаточно припинена дія”

Дієслівний ряд: *відбути варту, відвартувати, відговіти, відмаршувати, відпоминати кого, відпостувати, відпотіти, відрапортувати, відсалютувати, відсоборувати кого, відстійкувати, відсурмити, оддзвонити*.

Приклади. **Відпостувала** 40 день [7, с. 2248]; **Відмаршували** двацять верстов не відпочиваючи [7, с. 2227].

Глумачення. W[н.в.] остаточно припинив виконувати певну дію.

Модель керування. W[н.в.].

Коментар. Фінітивного значення набувають дієслова, твірні основи яких мають таку семантику: 1) “виконання професійних чи моральних обов’язків” (*вартувати, говіти, маршувати*); 2) “перебіг самочинного процесу” (*потіти*); 3) “звучання” (*сурмити, дзвонити*).

У РУС/1924-33 до деяких дієслів цього ряду зафіксовано префіксальні відповідники недоконаного виду: *відтісувати / відтесати, відмелювати / відмолоти, вібувати говіння*. Поряд із ними стоїть пояснення, що вказує на завершену дію. Наприклад: “**Оттёсывать, оттесать** – 1) (*окончить тесать*) відтісувати, відтесати” [7, с. 2226]. На нашу думку, в цьому випадку лексеми недоконаного виду позначають незавершену дію, що прямує до певної часової межі, після перетину якої відбувається зміна стану об’єкта. Побачити закономірності виникнення префіксальних відповідників недоконаного виду до дієслів із фінітивною семантикою досить складно. Для цього необхідно вивчити це явище на прикладі ширшого кола одиниць.

3. “Повертання / повернення до попереднього стану”

Дієслівний ряд: *відбудовувати / відбудувати, відігрівати / відігріти, відіпріувати / відіпріти, відмерзати / відмерзнути, відновляти / відновити, відпарювати / відпарити, відполіскувати / відполоскати, відсуджувати / відсудити, відтавати / відтанути, відтворювати / відтворити*.

Приклади. **Відбудувати** зруйноване місто, зруйновану державу [7, с. 180]; Його **відновлено** в правах [7, с. 180]; Він від мене хоче випозивати (**відсудити**) мою материзну [7, с. 180].

Глумачення. W[н.в.] повертає / повернув X[з.в.] до попереднього стану; W[н.в.] повертається / повернувся до попереднього стану.

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.] – перехідні дієслова; W[н.в.] – неперехідні дієслова.

Коментар. Як уже було зазначено вище, деякі з дієслів цього ряду містять додаткове значення “позбавляти / позбавити від певної ознаки, унаслідок чого

відбувається повернення до попереднього стану”, як-от у лексемі *відмерзати / відмерзнути*. Тобто поряд зі значенням “повернення до попереднього стану” наявна семантика “відокремлення”, що вказує на існування певних семантичних зв'язків між цими значеннями. Проте додаткове значення “позбавляти / позбавити від певної ознаки” характерно не для всіх дієслів, а лише тих, що пов'язані з перебігом фізичних процесів, наприклад, *відтавати / відтанути, відмерзати / відмерзнути*.

О. Кочерга й Г. Ракшанова простежили, що під впливом російської мови префікс *роз-* заступив морфему *від-* у цьому значенні [5, с. 10–13]. Пор.: *розморозувати / розморозити, розмагнічувати / розмагнітити*, натомість науковці пропонують: *відморозувати / відморозити, відмагнетовувати / відмагнетувати*. За нашими спостереженнями, у РУС/1924–33 зафіксовано дієслова з префіксом *роз-*, що мають семантику “повертання / повернення до попереднього стану”. Проте таку дію зазвичай пов'язано з розчленуванням об'єкта на частини: *розриштувати / розриштувати, розпорювати / розпороти, розклепати заклепку, розкладати / розкласти машину, розживляти*. Натомість морфема *від-* вказує на “відокремлення” певної внутрішньої ознаки, що спричиняє до зміни стану об'єкта. Пропонуємо в такий спосіб розрізнати ці словотвірні моделі.

4. “Інтенсивний вияв дії”

Дієслівний ряд: *відшліхтовувати / відшліхтувати, відгострити, відлакувати, відпрасувувати / відпрасувати, одшліфувувати*.

Тлумачення. W[н.в.] надає / надав поверхні X[з.в.] певного вигляду, виконуючи відповідну дію ретельно.

Модель керування. W[н.в.], X[з.в.].

Коментар. Як указують О. Кочерга й Г. Ракшанова, це значення префіксу *від-* не притаманне і є калькою російського префікса *от-* [5, с. 10–13]. За нашими спостереженнями, словотвірну модель у РУС/1024–33 представлено незначною кількістю лексем і як синоніми майже завжди вказано слова з префіксом *ви-*. Пор.: “**Отутюживать, отутюжить** – 1) (*разглядить утюгом*) відпрасувувати, відпрасувати, випрасувати, (о *мног.*) попросувати” [7, с. 2217]; “**Отлакировать (отделать лакируя)** – відлакувати, полакувати, вилакувати” [7, с. 2234]. Крім того, префікс *ви-* на позначення цього типу дії є продуктивнішим за *від-*. Отже, твердження О. Кочерги й Г. Ракшанової видається правдивим.

Підсумовуючи зауважимо: застосувавши модель опису префіксальних дієслів, що її розробив М. Кронгауз, проаналізували особливості префіксального терміноутворення в РУС/1924–33. Це дало змогу не лише описати потенціал префікса *від-* як засобу творення термінних одиниць, а й закономірності його сполучуваності з твірними префіксальними основами, що є актуальним і для сучасної української мови. Крім того, окреслено моделі словотворення, що їх українській мові накинута штучно, як наслідок мовної політики Радянського Союзу. Подальше зіставлення префіксальних дієслівних термінів, що наявні в РУС/1924–33, з матеріалом, який зафіксовано в словниках інших періодів, дасть змогу простежити, як на процеси терміноутворення впливали й лінгвальні, й позалінгвальні чинники. У такий спосіб удасться критично осмислити зміни, що сталися в українській системі, й виявити небажані явища, накинута мові штучно іззовні, які варто уникати. У цьому контексті “Російсько-український словник” (1924–33) може стати джерелом поповнення української терміносистеми питомими українськими словотвірними моделями як альтернатива небажаним калькам російської мови.

Література

1. Головин Б. Приставочное внутриглагольное словообразование в современном русском литературном языке : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук / Головин Б. – М., 1966. – 42 с.
2. Ільїн В. Префікси в сучасній українській мові / В. Ільїн. – К. : Вид-во Академії наук УРСР, 1953. – 164 с.
3. Зализняк А. Семантическая деривация в значении русской приставки у- / А. Зализняк // Глагольные префиксы и префиксальные глаголы. – М. : Издательский центр РГГУ, 2001. – С. 69–85.
4. Карпіловська Є. Семантична дивергенція українських термінотворчих моделей у природничих науках / Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович // Вісник Нац. ун-ту

“Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – Львів, 2006. – № 559. – С. 3–6.

5. Кочерга О. Префікси зі значенням завершеності дії в процесових термінах / О. Кочерга, Г. Ракшанова // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. Серія “Проблеми української термінології”. – Львів, 2011. – № 559. – С. 10–13.

6. Кронгауз М. Приставки и глаголы в русском языке : семантическая грамматика / М. Кронгауз. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 288 с.

7. Російсько-український словник [Електронний ресурс]: Електронна версія російсько-українського словника А–П / [підг. О. Телемко] : у 4 т. / ред. А. Кримський, С. Єфремов. – К. : Червоний шлях, 1924–1933. – Режим доступу:

<http://www.r2u.org.ua> – Назва з екрана.

8. Соколова С. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові / С. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.

9. Словотвір сучасної української літературної мови / відп. ред. М. Жовтобрюх. – К. : Наук. думка, 1979. – 405 с.

10. Vey M. Les prverbes “vides” en tchéque modern / M. Vey // Revue des études slaves. –1952. – Vol. 29. – P. 82–107.